

SHRI M.R.D ARTS AND SHRI E.E.L.K COMMERCE COLLEGE , CHIKHLI

B.A. SEM – II

SANSKRIT – PAPER – 3 (A)

KALIDASKRUT KUMARSAMBHAVAM SARG - 5

UNIT – 1 – पद्यना प्रकारो , महाकाव्यनुं स्वरुप- लक्षाशो अने मूल्यांकन

Prof. C. D. PATEL

---

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યમ્ શબ્દ વિશાળ અર્થમાં પ્રયોજાય છે.

કાવ્યમ્



## મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ - લક્ષણો :

પહેલાં રચના અને પછી આલોચના અથવા રચના - નિયમ \_ રચના એ સિદ્ધાંતે સંસ્કૃત સાહિત્યના પંચ મહાકાવ્યો -રઘુવંશમ્ , કુમારસંભવમ્, કિરાતાર્જુનીયમ્ , શિશુપાલવધ અને નૈષધીયચરિતમ્ ને નજર સમક્ષ રાખી આચાર્ય ભરતમુનિ, ભામહ, દંડી, વિશ્વનાથ વગેરે વિદ્વાનોએ મહાકાવ્યના જે લક્ષણો આપ્યા છે તેને આ મુજબ દર્શાવી શકાય.

### (૧) સર્ગબદ્ધતા

સર્ગનો અર્થ :- ભાગ / વિભાગ

- ★ મહાકાવ્ય એના નામ પ્રમાણે મોટું કાવ્ય હોય એના વિભાગ પડેલા હોવા જોઈએ , જે દરેક ભાગ સર્ગ તરીકે ઓળખાવાય.
- ★ મહાકાવ્યમાં ઓછામાં ઓછા ૮ અને વધુમાં વધુ ૩૦ સર્ગો હોવા જોઈએ .
- ★ પ્રત્યેક સર્ગમાં શ્લોક સંખ્યા ૩૦થી ઓછી નહીં અને ૨૦૦ થી વધારે ન હોવી જોઈએ
- ★ દરેક સર્ગનું એની કથાવસ્તુ મુજબ નામકરણ થયેલું હોવું જોઈએ
- ★ એક સર્ગમાં એકજ છંદ હોવો જોઈએ પરંતુ સર્ગાન્તે છંદ બદલાયેલો હોવો જોઈએ
- ★ સર્ગાન્તે ભાવિ સર્ગનું કથાસૂચન થયેલું હોવું જોઈએ

## 'કુમારસંભવમ્'માં ઉપરોક્ત લક્ષણોના દર્શન :

- ★ કુમારસંભવમ્ના પ્રત્યેક ભાગને સર્ગ તરીકે દર્શાવ્યા છે. જેમકે પ્રથમોસર્ગ ,દ્વિતીયસર્ગ , પચ્ચમઃ સર્ગ ઈત્યાદિ
- ★ કુમારસંભવમ્ મહાકાવ્યના સર્ગ સંખ્યાની બાબતમાં મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. કોઈ એને ૭ સર્ગનું , કોઈ ૮ સર્ગનું , કોઈ ૧૭ સર્ગનું તો કોઈ ૨૨ સર્ગનું માને છે , મલ્લિનાથની ૮ સર્ગ સુધીની ટીકાવાળું આ મહાકાવ્ય મળે છે તેથી કુમારસંભવ ને ૮ સર્ગનું માનવામાં આવ્યું છે. ટૂંકમાં સર્ગો ૮ થી ઓછા નથી અને ૩૦ થી વધારે નથી.
- ★ સર્ગો સપ્રમાણ છે. પ્રત્યેક સર્ગમાં શ્લોક સંખ્યા નીચે મુજબ છે

સર્ગ	શ્લોક સંખ્યા
૧	૬૦
૨	૬૪
૩	૭૬
૪	૪૬
૫	૮૬
૬	૯૫
૭	૯૫
૮	૯૧

★ प्रत्येक सर्गने अनी कथावस्तु मुजब शीर्षक अपायेळुं छे.

सर्ग	सर्गनुं शीर्षक
१	उमोत्पत्तिः
२	ब्रह्मसाक्षात्कार
३	मदनदहन
४	रतिविलापः
५	तपःफलोदयः
६	उमाप्रदानम्
७	उमापरिणयः
८	उमासुरतवर्णनम्

★ એક સર્ગમાં એકજ છંદ પ્રયોજાયેલો છે અને સર્ગાન્તે છંદ પરિવર્તન થયેલો જોવા મળે છે

સર્ગ	પ્રયોજાયેલ છંદ	અંતે પરિવર્તન થયેલ છંદ
૧	શ્લોક ૧ થી ૫૯- ઉપજાતિ	શ્લોક ૬૦-માલિની
૨	શ્લોક ૧ થી ૬૩- અનુષ્ટુપ	શ્લોક ૬૪ _માલિની
૩	શ્લોક ૧ થી ૭૪- ઉપજાતિ	૭૫-વસંતતિલકા ૭૬-માલિની
૪	શ્લોક ૧ થી ૪૪- વિયોગિની	૪૫- વસંતતિલકા ૪૬-પુષ્પિતાગ્રા
૫	શ્લોક ૧ થી ૮૪- વંશસ્થ	૮૫,૮૬- વસંતતિલકા
૬	શ્લોક ૧ થી ૯૪- અનુષ્ટુપ	૯૫- પુષ્પિતાગ્રા
૭	શ્લોક ૧ થી ૯૩- ઉપજાતિ	૯૪,૯૫- માલિની
૮	શ્લોક ૧ થી ૯૦-શ્લોક	૯૧- માલિની

(૨) મહાકાવ્યનો આરંભ / પ્રારંભ :-

⇒ આર્શીવાદ

⇒ નમસ્કાર

કે

⇒ વસ્તુનિર્દેશ થી થવો જોઈએ.

કુમારસંભવમ્નો આરંભ

‘અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।’ થી થયો છે. એટલે કે

વસ્તુ નિર્દેશથી થયો છે. વળી પ્રથમ અક્ષર **અ** વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે. - **અકારો વિષ્ણુઃ વિજ્ઞેયઃ ।** એટલે એમાં **મંગલ** પણ છે.

(૩) કથાનક :-ઈતિહાસકથોદ્ભૂતં

મહાકાવ્યનું કથાનક ઐતિહાસિક અથવા મહાપુરુષના જીવનને લગતું હોવું જોઈએ.

કુમાર.નું કથાનક પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે. રામાયણ , મહાભારત અને શિવપુરાણ પર આધારિત છે.

કથા જગતપિતા શિવ પર કેન્દ્રિત હોવાથી ‘સદાશ્રય’ અને ‘સજ્જનાશ્રિત’ પણ છે.

## (૪) મહાકાવ્યું પ્રયોજન / ધ્યેય :-

માનવજીવનના ચાર પુરુષાર્થો

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પૈકી એક કે તેથી વધુની પ્રાપ્તિ .

- કુમારસંભવમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો 'કામ' નામનો પુરુષાર્થ જ સર્વોપરિ છે.
- શીવ અને પાર્વતીના તપમાં ધર્મ નામનો પુરુષાર્થ છે.
- કાર્તિકેય દ્વારા તારકાસુરને મારીને દેવોને સુખ અપાવવાની બાબતમાં અર્થ નામનો પુરુષાર્થ છે.

## (૫) મહાકાવ્યનો નાયક :-

- દેવકોટિનો
- ધીરોદાત્ત
- ઉચ્ચકુળમાં જન્મેલો
- કાવ્યમાં એક કરતાં વધારે નાયકો હોય તો તે બધાં એકજ વંશમાં જન્મેલાં કુલીન હોવાં જોઈએ.

કુમારસંભવમ્ નો નાયક લગવાન શિવ છે, જે ધીર, ઉદાત્ત ગુણાન્વિત અને દેવોમાં પણ મહાદેવ છે.



(ઢ) વિવિધ વર્ણનો : મહાકાવ્ય વર્ણનોથી સભર હોવું જોઈએ એમાં -

સૂર્યોદય , સંધ્યા , ચંદ્રોદય , રાત્રિ ,  
ઋતુ , પર્વત , નદી , સમુદ્ર ,  
નગર , નારી , વિવાહ , રતિક્રીડા ,  
વિરહ , યુદ્ધ , નાયકનો અભ્યુદય , તથા  
સજ્જનપ્રશંસા અને દુર્જનનિંદા આદિ વર્ણનો હોવાં જોઈએ.

- કુમારસંભવ મહાકાવ્ય વર્ણનો માટેનો ખજાનો છે .
- વર્ણનોમાં કાલિદાસની મૌલિકતા અને કવિપ્રતિભાના દર્શન થાય છે.
- કાલિદાસના વર્ણનોમાં જીવંતતા જોવા મળે છે.જેમકે -
  - પ્રથમસર્ગમાં -- હિમાલયનું વર્ણન , પાર્વતીનું વર્ણન
  - તૃતીયસર્ગમાં - ધ્યાનસ્થ શિવનું વર્ણન, વસંતવર્ણન
  - પાંચમાં સર્ગમાં - પાર્વતીનું તપવર્ણન
  - આંઠમાં સર્ગમાં - રતિક્રીડાવર્ણન વગેરે.

## (૭) રસ\_\_

- રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે
- મહાકાવ્યમાં સાહિત્યના નવ રસો પૈકી વીર , શૃંગાર અને શાંત માંથી કોઈપણ એક રસ મુખ્ય અને બાકીના રસો ગૌણ સ્વરૂપે હોવા જોઈએ.

- ★ કુમારસંભવ મહાકાવ્યનો મુખ્ય રસ શૃંગાર છે . બાકીના રસો ગૌણ સ્વરૂપે રહેલા દેખાય છે , જેમકે-
  - કામદેવ-ઈન્દ્ર સંવાદમાં - વીરરસ
  - શિવ અને પાર્વતીના તપવર્ણનમાં - શાંતરસ
  - રતિના વિલાપમાં - કરુણરસ
  - બટુક બ્રહ્મચારીની દલીલોમાં - હાસ્યરસ
  - શિવના ત્રીજા નેત્રમાંથી નીકળેલા અગ્નિ અને મદનદહન ઘટનામાં - રૌદ્રરસ ની અનુભૂતિ થાય છે.

(૮) અલંકાર સમૃદ્ધિ : સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં અલંકારને વિશેષ પ્રાધાન્ય અપાયું છે. કુમારસંભવમાં કાલિદાસે અલંકારોનો ખૂબ સુંદર પ્રયોગ કર્યો છે . જે કાલિદાસની કવિપ્રતિભાનો પરિચય કરાવે છે. ઉપમા , ઉત્પ્રેક્ષા, અર્થાન્તરન્યાસ જેવા અનેક અલંકારોનો પ્રયોગ કુમારસંભવમાં દેખાય છે.

- સર્ગ-૫ માં કાલિદાસે પ્રયોજેલા અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારના કેટલાક ઉદાહરણો-
- પ્રિયેષુ સૌભાગ્યફલા હિ ચારુતા । (૫-૧)
- ક ઈપ્સિતાર્થસ્થિરનિશ્ચયં મનઃ પયશ્ચનિમ્નાભિમુખં પ્રતીપયેત । (૫- ૫)
- ન ધર્મવૃદ્ધેષુ વયઃ સમીક્ષ્યતે । (૫-૧૬ )
- શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ । (૫- ૩૩)
- ન રત્નમન્વિષ્યતિ મૃગ્યતે હિ તત્ । (૫-૪૫)
- ★ અર્થાન્તર વિન્યાસે કાલિદાસો વિશિષ્યતે । એમ જે કહેવાયું છે તે સાચું છે.

## (૯) પંચ સંધિ સમન્વિત મહાકાવ્ય :-

મહાકાવ્ય મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, વિમર્શ અને નિર્વહણ આ પાંચ સંધિઓથી સમન્વિત હોવું જોઈએ.

★ કુમારસંભવ મહાકાવ્ય પંચસંધિની દ્રષ્ટિએ સૌથી સફળ મહાકાવ્ય છે.

-હિમાલયને ત્યાં પાર્વતીનો જન્મ અને નારદની ભવિષ્યવાણીમાં મુખ સંધિ છે.

-ઈન્દ્ર દ્વારા કામદેવને કાર્યની સોંપણી થતાં કથાવસ્તુને વેગ મળે છે ત્યાં પ્રતિમુખ સંધિ .

- કામદહન થતાં અને શિવના ચાલ્યા જવાથી ગર્ભસંધિ દ્વારા સુખાન્ત વિશે શંકા તથા કથાવસ્તુનો વેગ અવરોધાય છે.

-પાર્વતીનો દઢનિશ્ચય, ઉગ્રતપ અને બટુક બ્રહ્મચારીના આગમનને લીધે વિર્મશસંધિ જણાય છે

- સપ્તર્ષિઓનું દૂતકર્મ તથા શિવ દ્વારા પાર્વતીના સ્વીકારને લીધે મહાકાવ્ય નિર્વહણ તરફ ગતિ કરે છે .

## (૧૦) કલ્પાંતર સ્થાયિત્વમ્ :- યુગ બદલાય તો પણ મહાકાવ્યનું મૂલ્ય અક્ષુણ્ણ રહેવું જોઈએ.

★ કુમારસંભવની સર્વોચ્ચ વિશેષતા એના નૈતિક ઉદ્દેશ્યની ગરિમામાં રહેલી છે ,કે જે ભારતીય સંસ્કૃતિનો સનાતન સંદેશ છે. જેથી યુગોથી કુમારસંભવ મહાકાવ્યએ લોક હૃદયમાં પોતાનું સ્થાન અંકિત કરેલું છે.

અસ્તુ